

«ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2022

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ	ՆԵՐԱՌԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ
ԱՌԱՐԿԱ	ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱ
ՀԵՂԻՆԱԿ	ԹԱՄԱՐԱ ԱՇՈՏՅԱՆ
ՄԱՐԶ	ՇԻՐԱԿ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ	«ԱՐԹԻԿԻ ԹԻՎ 8 ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ» ՊՈԱԿ

Բովանդակություն

Ներածություն	2
Գլուխ 1. Ներառական կրթության օրենսդրական հիմքերը: Ներառական կրթության համակարգը ՀՀ-ում	5
1.1 Ներառական կրթության անհրաժեշտությունը Հայաստանում	12
Գլուխ 2. Ներառական կրթության հետազոտումը Արթիկի Թիվ 8 հիմնական դպրոցում	15
Եզրակացություն	18
Օգտագործված գրականության ցանկ	20

Ներածություն

Վերջերս ամենահաճախ կիրառվող հասկացություններից են ներառական կրթությունը, ինտեգրատիվ հասարակությունը, հանդուրժողականությունը, հավասարությունը, կրթության կամ խնամքի հատուկ կարիք ունեցող երեխաների հասկացությունները: Եվ այսօր ներառական կրթությունը այլևս իրականություն է մեր հասարակության մեջ: Ներառական կրթությունը կրթական այնպիսի ծրագիր է, որը բացառում է ամեն տեսակ խտրականություն երեխաների նկատմամբ, ապահովում է հավասար վերաբերմունք բոլոր մարդկանց հանդեպ, կրթական համակարգում ստեղծում է ուրույն պայմաններ կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիքներ ունեցող անձանց համար¹: Երեխաները հաճախում են մանկապարտեզներ, նախակրթարաններ և դպրոցներ, այնտեղ ունենալով հարմարվելու մի շարք դժվարություններ: Հենց այս և մի շարք այլ խնդիրների լուծման նպատակով դպրոցում իր աշխատանքն է ծավալում ներառական կրթությանը աջակցող բազմամասնագիտական թիմը: Թիմի կազմում են հոգեբանը, սոցիալական մանկավարժը, սոցիալական աշխատողը և հատուկ մանկավարժները՝ լոգոպեդ, տիֆլոմանկավարժ, սուրդոմանկավարժ, օլիգոֆրենամանկավարժ, ֆիզիոթերապիստ: Այս մասնագետների համատեղ աշխատանքի արդյունքում կապեր են հաստատվում երեխայի ուսուցիչների, ընտանիքի անդամների և խնդրի ճանաչման համար կարևոր այլ անձանց միջև: Դրանից հետո կատարվում է մասնագիտական միջամտություն և համատեղ ջանքերով լուծվում է հիմնախնդիրը: ***Թեման արդիական է***, քանի որ այսօր ամբողջ աշխարհում մեծ կարևորություն են ներկայացնում ներառական կրթության հիմնախնդիրներով զբաղվող կառույցները: Այդ տեսանկյունից բավականին արդիական են ներառման ուղու տանող բարդությունները և համընդհանուր ներառման հարցերը: Երբ խոսքը գնում է բարձրագույն կրթություն ստանալու մասին, խնդիրներն ավելի են բարդանում, քանզի ներառական կրթության չափանիշները ոչ այնքան բարձր են: Անդրադառնալով միայն կրթության մատչելիությանը սխալ կլինի, որովհետև ֆիզիկական մատչելիությունը ապահովված չէ: Եթե մուտքերի մոտ կան համապատասխան թեքահարթակներ, ապա հաստատության ներսում սպասվելիք շարժումները միանգամից սահմանափակվում են:

¹http://www.ncpcr.gov.in/Reports/UNESCO_World_Declaration_on_Education_for_All%201990.pdf

Նման զարգացումների ներքո հատկապես արդիական է դառնում ՀՀ-ում ներառական կրթության իրականացման համալիր ուսումնասիրությունը, որը հնարավորություն կտա բացահայտել ոլորտի ձեռքբերումները, հիմնական խնդիրները և գնահատել համընդհանուր ներառականությանը անցում կատարելու ՀՀ հանրակրթության համակարգի պատրաստվածության աստիճանը:

Հետազոտական աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել և գնահատել ներառականության կարիք ունեցող երեխաների ներգրավման վերաբերյալ ՀՀ ազգային օրենսդրությունը՝ համեմատելով միջազգային իրավական նորմերին և չափանիշներին, ինչպես նաև՝ հետազոտությունների արդյունքում տեսական, գործնական և օրենսդրական հիմքերի կատարելագործմանն ուղղված առաջարկությունների մշակումն ու առաջադրումը: Այդ տեսանկյունից հարկավոր է գնահատել ՀՀ-ում ներառական կրթության իրականացման առկա վիճակը՝ վերհանելով ձեռքբերումները և խնդիրները, որոնք հիմք կհանդիսանան համակարգի հետագա բարեփոխումների ընթացքում որոշումների կայացման համար:

Նշված նպատակադրումը առաջադրում է հետևյալ խնդիրների լուծումը.

1. ուսումնասիրել ներառական կրթության կարիք ունեցող անձի իրավունքների ինստիտուտի տեսագործնական հիմնադրույթներն ու իրավափիլիսոփայական հիմքերը՝ նպատակ հետապնդելով համակարգել արդի հիմնարար թեզերը, առաջարկել սեփական մոտեցումներ և դրանք թիրախավորել ավարտական աշխատանքի մեջ ուսումնասիրվող խնդիրների և առաջարկվող լուծումների հիմքում,
2. ներկայացնել ԿԱՊԿՈՒ երեխաների իրավական և ներգրավման ընդհանուր բնութագիրը՝ նպատակ հետապնդելով ներկայացնել այդ անձանց կրթական իրավունքների ապահովման առանձնահատկությունների տեսագործնական նկարագիրը,
3. վերլուծել ՀՀ ներառական կրթության կարիք ունեցող անձանց իրավունքների ապահովման օրենսդրությունը և համեմատել միջազգային իրավունքի նորմերի պահանջների հետ՝ նպատակահարմար համարելով գույքագրել միջազգային փորձից առանձնացված նորովի, մեր երկրում դեռևս չկիրառվող լուծումները,

4. բացահայտել ներառման տանող ուղու մարտահրավերները ՀՀ-ում,
5. մշակել ՀՀ-ում ԿԱՊԿՈՒ երեխաների իրավունքների ապահովման օրենսդրական և գործնական լուծումները:

Հետազոտական աշխատանքը բաղկացած է բովանդակությունից, ներածությունից, երկու գլխից: Առաջին գլուխը, որտեղ ներկայացվում է ներառական կրթության ծրագիրը ՀՀ-ում և անհրաժեշտությունը, ներառական կրթության նկատմամբ խտրականությունների դրսևորումները ՀՀ-ում: Երկրորդ գլուխը ավարտվում հետազոտական աշխատանքով, որին հաջորդում է աշխատանքի իրականացման արդյունքում կատարված եզրակացություն և առաջարկություն: Աշխատանքի վերջում ներկայացված է օգտագործված գրականության ցանկ:

Գլուխ 1. Ներառական կրթության օրենսդրական հիմքերը.

1 Ներառական կրթության համակարգը ՀՀ-ում

Կրթական ծառայությունների հասանելիության խնդիրը հանդիսանում է միջազգային հանրության քննարկումների թիրախը 1990-ականներից ի վեր, երբ ընդունվեցին երեխաների իրավունքների 20 պաշտպանության ոլորտում երկու կարևորագույն փաստաթղթեր՝ «Երեխաների իրավունքների կոնվենցիան» և «Կրթությունը բոլորի համար» համաշխարհային հռչակագիրը²: Ներառական կրթության (ՆԿ) գաղափարական և հիմնադրույթային սկզբունքների մշակումը տեղի է ունեցել չորս տարի անց՝ 1994թ.-ին Սալամանկայում ստորագրված համանում հռչակագրի շրջանակներում, որը վերահաստատվել է 2000թ.-ին Մենեգալում՝ կրթության համաշխարհային ֆորումի ընթացքում: Սալամանկայի հռչակագրով և գործողությունների շրջանակով ամրագրվում է կրթության առանձնահատուկ պահմանների կարիք ունեցող երեխաների, երիտասարդների և տարեցների համար կրթության կազմակերպումը³: Մասնավորապես, հռչակագրի համաձայն յուրաքանչյուր երեխա ունի կրթական առանձնահատկություններ և կրթության հիմնարար իրավունք: Կրթական համակարգերը պետք է մշակվեն և կրթական ծրագրերը իրականացվեն՝ հաշվի առնելով այդ առանձնահատկությունների լայն բազմազանությունը: Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող /ԿԱՊԿՈԻ/ անձիք պետք է կարողանան սովորել սովորական դպրոցներում: Ներառական կրթության հայեցակարգային հիմքերի և միջազգային օրենսդրական ակտերի հետագա զարգացման մեջ նշանակալի ներդրում ունեցավ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից 1996թ.-ին ընդունված «Կրթության մեջ խնտրականությունների դեմ կոնվենցիան»: Հետագայում՝ 2005թ.-ին,

²«Մարդ և հասարակություն» գիտամեթոդական վերլուծական ամսագիր № 5(6 7) Հր.2005 թ., էջ15

³ Ներառական դասարաններում սովորող երեխաների հիմնախնդրի ըմբռնումը և լուծումը: Ուղեցույց ուսուցիչներ համար, “Պոլիգրաֆբիզնես”, Երևան 2009, 87 էջ որտեղ նրանց համար ստեղծված կլինեն երեխայակենտրոն մանկավարժական հիմքեր՝ ուղղված այդ կարիքների բավարարմանը:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն շրջանառության մեջ դրեց երկու կարևորագույն հասկացությունների սահմանումները՝ «ներառում» և «ներառական կրթություն»: «Ներառումը» սահմանվեց իբրև բոլոր սովորողների կարիքների հասցեագրմանն ուղղված գործընթաց, որը տեղի է ունենում ուսման, մշակույթի և համայնքներում մասնակցությունը բարձրացնելու և կրթության մեջ և կրթությունից մեկուսացումը նվազեցնելու միջոցով⁴: ՆԿ-ը բնութագրվում է վեց առանձնահատկություններով.

1. կրթությունը պետք է հիմնվի բազմազանության, այլ ոչ թե միանմանության սկզբունքի վրա⁵,
2. կրթական գործընթացը պետք է կազմակերպվի այնպիսի մեթոդներով և մոտեցումներով, որոնք ուղղված են յուրաքանչյուր երեխայի առանձնահատկություններից բխող կարիքների բավարարմանը,
3. դպրոցները պետք է մշակեն այնպիսի առարկայական պլաններ, որոնք կբալանսավորեն միասնականությունը և յուրահատկությունը,
4. դպրոցը պետք է բացահայտի և չեզոքացնի ուսումնական կյանքում լիարժեք մասնակցությանը խոչընդոտող գործոնները բոլոր աշակերտների համար,
5. ՆԿ-ը ենթադրում է կրթական գործընթացների կազմակերպման և կառավարման խորքային և երկարաժամկետ փոփոխություններ,
6. ՆԿ-ը ենթադրում է աջակից կառույցների և ռեսուրսների ստեղծում՝ ուսուցչական, ադմինիստրատիվ անձնակազմի, աշակերտների և ծնողների և ՆԿ համակարգի այլ շահառուների համար⁶:

---

⁴ *Ներառական կրթություն իրականացնելու կարգ, հավելված ՀՀ կրթության և գիտության նախարարի <<06>> 08. 2010թ. հրաման*

⁵ *Ներառական կրթության իրականացման ուղեցույց/Հանրակրթական հաստատությունների մանկավարժ. աշխատողների համար/, Երևան, 2008թ, էջ154*

⁶ *Ներառական կրթության իրականացման ուղեցույց/Հանրակրթական հաստատությունների մանկավարժ. աշխատողների համար/, Երևան, 2008թ, էջ154*

2008թ.-ին Ժնևում կայացած Կրթության միջազգային կոնֆերանսի 48-րդ համաժողովի շրջանակներում քննարկվեցին մի շարք առանցքային դրույթներ, որոնք կարևոր են ՆԿ հայեցակարգային հիմքերի զարգացման և ՆԿ քաղաքականությունների մշակման և ներդրման համար: Խոսքը գնում է, մասնավորապես «ՆԿ», «կրթություն բոլորի համար» և «կրթության մեջ ինտեգրում» հասկացությունների մասին, որոնք հաճախ նույնացվում են, սակայն բովանդակում են սկզբունքորեն տարբեր նպատակներ և խնդիրները: «Կրթությունը բոլորի համար» հայեցակարգը չպետք է նույնացվի «ՆԿ» հայեցակարգի հետ: Թեև երկուսն էլ ուղղված են կրթության հասանելիության բարձրացմանը, այդուհանդերձ ՆԿ-ը նպատակ ունի ապահովելու որակյալ կրթություն՝ խտրականության ցանկացած ձևի բացառման միջոցով: ՆԿ-ն ավելի է, քան մասնակցությունը և հասանելիությունը: Այն կոչված է յուրաքանչյուրի անհատական կարողությունների զարգացմանը՝ որակյալ կրթություն տրամադրելու միջոցով: ՆԿ-ը չպետք է նույնացվի նաև ինտեգրում հասկացության հետ: Ինտեգրումն ապահովում է ԿԱՊԿՈՒ անձանց մասնակցությունը կրթական գործընթացներում, իսկ ներառումը ամրագրում է որակյալ կրթություն ստանալու բոլորի իրավունքը: Ավելին, ինտեգրման դեպքում աշակերտները իրենք պետք է հարմարվեն առկա դպրոցական համակարգին (առարկայական պլաններին, դասավանդման մեթոդներին, արժեքներին և այլն): Այս դեպքում դպրոցները փորձում են ապահովել անհատական ծրագրեր, տարբերակված մեթոդներ, հատուկ մանկավարժներ, որոնք էլ ավելի են ընդգծում տվյալ երեխայի ԿԱՊԿՈՒ կարգավիճակը և նրան առանձնացնում մյուսներից: Օրենքի համաձայն ԿԱՊԿՈՒ անձանց կրթությունը կարող է իրականացվել պետական և ոչ պետական հանրակրթական, մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում, որոնք ապահովված են կրթության առանձնահատուկ պայմաններով: Օրենքը մանրամասն չի ամրագրում, թե որոնք են կրթության առանձնահատուկ պայմանները, որոնց պետք է համապատասխանի ՆԳ-ը: Փոխարենը, սույն օրենքն ամրագրում է կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիքի բժշկահոգեբանամանկավարժական գնահատման գործընթացը, վկայագրումը, ՆԿ կազմակերպման տնտեսական հիմքերը, միջազգային կառույցների հետ համագործակցությունը և այլն⁷:

---

⁷ krtutyun.wordpress.com/

Հասկացություն ներառական կրթության մասին:

*Երազանքը մեր՝
Լիարժեք կյանքն է մեր մանուկների:
Աղոթքը մեր՝
Ամենքի կամքն է, որ այդպես լինի:*

Ի՞նչ ասել է ներառական կրթություն:

Ներառական կրթությունը հանրակրթության զարգացման գործընթաց է, որը ենթադրում է կրթության մատչելիություն բոլորի համար, երեխաների ամենատարբեր կարիքների բավարարմանն ուղղված բոլոր տեսակի միջոցների ապահովում, ինչը հանրակրթական դպրոց մտնելու այցեքարտ է ընձեռնում հաշմանդամություն ունեցող երեխաներին: Ներառական կրթությունը ձգտում է հասնել ուսուցման նկատմամբ առավել ձկուն մոտեցման՝ բավարարելու մարդկանց զանազան կրթական պահանջները: Չի կարելի ստեղծել ներառական կրթության համընդհանուր կադափար, որը կարելի լինի առանց որևէ փոփոխության ներմուծել յուրաքանչյուր հասարակություն. ամեն մի հանրություն ինքը պիտի մշակի և իրագործի սեփական գաղափարները^[8]:

Ինչո՞ւ է ներառումն անհրաժեշտ

Երեխաները, անկախ հաշմանդամություն կամ սովորելու դժվարություններ ունենալուց, դպրոցն ավարտելուց հետո որոշակի դերակատարություն ունեն հասարակության կյանքում և վաղ սկիզբը հանրակրթական խաղախմբերում կամ մսուրներում, որոնց հաջորդում են միջնակարգ դպրոցն ու քոլեջը, լավագույն նախապատրաստությունն է ինտեգրված կյանքի համար: Հաշմանդամություն ունեցող երեխաներ ունեն նույն խմբին պատկանելու նույնպիսի իրավունք; Ներառական կրթությունը ենթադրում է համակարգի, այլ ոչ թե երեխայի հարմարեցում: Ներառական կրթությունն օգնում է հաղթահարելու խտրականությունը^[9]:

---

⁸ <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001402/140224e.pdf>, էջ 13

⁹ ՀՀ օրենքը <<Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին>>, 2005թ.

Վերջինս ամրագրում է ՀՀ-ում ներառական կրթության իրականացման երեք հիմնակետային դրույթներ:

Այդ դրույթներն են.

1. ԿԱՊԿՈՒ երեխաները մյուսների հետ հավասար իրավունքներ ունեն ընտրելու հանրակրթական հաստատությունը և պարտադիր պետական կրթական ծրագրերը,

2. ԿԱՊԿՈՒ երեխաներն իրավունք ունեն օգտվելու հատուկ մանկավարժական, առողջապահական, հոգեբանական և այլ ծառայություններից,

3. Երեխայի համակողմանի բնականոն զարգացման տեսանկյունից նախընտրելի է կրթության կազմակերպումը առանց ընտանիքից և հասարակությունից նրա առանձնացման^[10]

Հատուկ կրթական հաստատություններում և ներառական կրթություն իրականացնող ուսումնական հաստատություններում պետական աջակցությունից օգտվում են կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող հետևյալ երեխաները.

ա) խոսքի ծանր խանգարումներ, հնչյունահնչությային և խոսքի ընդհանուր թերզարգացում ունեցող երեխաները,

բ) լսողության խանգարում՝ չլսող (խուլ), թույլ լսող և լսողության կորուստ ունեցող երեխաները,

գ) տեսողության խանգարում՝ կույր, թույլ տեսնող, ուշ կուրացած, շլություն ունեցող երեխաները,

դ) մտավոր հետամնացություն ունեցող երեխաները,

ե) հենաշարժական համակարգի խախտումներ ունեցող երեխաները,

զ) հոգեբանական զարգացման խնդիրներ, ուսումնական ունակությունների զարգացման յուրահատուկ խանգարումներ ունեցող երեխաները,

է) վարքային և հուզականային ոլորտի խանգարումներ ունեցող երեխաները:^[11]

---

¹⁰ http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF, էջ 8

¹¹ Բաց Ֆայլ Ներառական կրթության մասին. Օժանդակ նյութեր մենեջերների և աղմինիստրատորների համար, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-2004թ. էջ 82

Ներառական կրթության համակարգի առանցքային տարրերը

ԿԱՊԿՈՒ անձանց մասին կրթության օրենքը, ներառական կրթության պետական ծրագիրը և ՆԿ-յան իրականացման կարգի դրույթները կարգավորում են ներառական կրթության համակարգի գործառնությունը՝ սահմանելով վերջինիս բաղկացուցիչ տարրերի միջև փոխհարաբերությունները, փոխազդեցության ոլորտները և փոխկապակցվածության աստիճանը:

Ներառական դպրոց մուտք գործելու առաջին քայլը երեխայի կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիքի գնահատումն է (ԿԱՊԿԳ), որը ՀՀ-ում իրականացվում է պետականորեն հավատարմագրված բժշկահոգեբանամանկավարժական գնահատման (ԲՀՄԳ) կենտրոնի կողմից: Երեխայի ԿԱՊԿԳ միջոցով տեղի է ունենում առանձնահատուկ պայմանների սահմանում, նրա հնարավորությունների և ունակությունների բացահայտում՝ կրթության արդյունավետ կազմակերպման պայմանների ու մանկավարժական մեթոդների անհրաժեշտության վերաբերյալ խորհրդատվության տրամադրման միջոցով: Ներառական կրթության կազմակերպման գործընթացի առանցքային բաղադրիչներից մեկը անհատական ուսումնական պլաններն են (ԱՌԻՊ): Համաձայն ներառական կրթության կազմակերպման պետական կարգի 6-րդ և 7-րդ կետերի, ներառական կրթական հաստատություններում յուրաքանչյուր ԿԱՊԿՈՒ երեխայի ուսուցումը կազմակերպվում է ԱՌԻՊ-ով, որը պետք է կազմվի ուսումնական հաստատություն երեխայի ընդունվելուց հետո մեկ ամիս անց: ԱՌԻՊ-ը կազմվում է ներառական կրթությանն աջակցող մասնագետների՝ սովորողի հետ աշխատող ուսուցիչների, հատուկ և սոցիալական մանկավարժների, հոգեբանի կողմից: ԱՌԻՊ-ը այն փաստաթուղթն է, որի հիման վրա գնահատվում է ԿԱՊԿՈՒ երեխայի առաջադիմությունը և որոշում է կայացվում՝ դասարանից դասարան տեղափոխելու համար: ԿԱՊԿՈՒ անձանց կրթության մասին ՀՀ օրենքի հոդված 23-ը անդրադառնում է ՆԿ իրականացնող ուսումնական հաստատությունների նյութատեխնիկական և գիտամեթոդական ապահովմանը, մասնավորապես ԿԱՊԿՈՒ անձանց կրթություն իրականացնող ուսումնական հաստատությունների նյութատեխնիկական բազան, կախված այդ հաստատությունների տիպերից և ձևերից, ներառում է սովորողների համար անհրաժեշտ տարածքներ և կառույցներ:

ԿԱՊԿՈՒ երեխաները ապահովվում են դասագրքերով, հատուկ գրենական պիտույքներով ու հարմարանքներով, գիտամեթոդական նյութերով, իսկ նյութատեխնիկական և գիտամեթոդական միջոցներով ապահովումը ֆինանսավորվում է պետական բյուջեի և օրենքով չարգելված այլ միջոցների հաշվին:

Որոշակի կանոնակարգվածություն կա միայն մասնագիտական ռեսուրսների տեսանկյունից: Մասնավորապես ՀՀ ՆԿ ծրագրում նշված է, որ ներառական կրթության քաղաքականության հիմքում երեխայակենտրոն մանկավարժությունն է: Մեթոդի կարևոր բաղկացուցիչ մաս է կազմում աջակցող թիմի ստեղծումը, որի մեջ ներգրավված են երեխայի կրթության համար շահագրգիռ տարբեր մասնագետներ (ընդհանուր կրթության մանկավարժ, հատուկ կրթության մանկավարժ հոգեբան, լոգոպեդ), երեխայի ծնողը և թիմի համակարգողը: Բազմամասնագիտական թիմը գնահատում է յուրաքանչյուր երեխայի կրթական կարիքները, և մշակում է երեխայի ուսուցման անհատական պլանը՝ ուղղված կարիքի բավարարմանը:

ԿԱՊԿՈՒ երեխաների կրթությունը կազմակերպվում է հիմնական առարկայական ուսուցիչների կողմից՝ ոչ ԿԱՊԿՈՒ երեխաների հետ համատեղ ուսուցման միջոցով:

Այսպիսով, ներառական կրթության կազմակերպման գործընթացի արդյունավետությունն ուղղակիորեն պայմանավորված է հետևյալ գործոններով՝ երեխաների առանձնահատուկ կրթական կարիքների բացահայտում ու ժամանակին և պրոֆեսիոնալ գնահատում, ԿԱՊԿՈՒ աշակերտների կարիքներին համապատասխան ԱՌԻՊ-երի մշակում, երեխաների հետ անմիջականորեն աշխատող մանկավարժական թիմի մասնագիտական որակներ, «բազմամասնագիտական թիմ-առարկայական ուսուցիչներ» համագործակցություն, ԱՌԻՊ-երի մշակմանը ԿԱՊԿՈՒ աշակերտների ծնողների ակտիվ մասնակցություն:¹²

---

¹² Ալեքսանյան Լ. «Ներառական կրթություն», Հավասարը հավասարին ուսուցում, վերապատրաստման դասընթացի նյութերի փաթեթ. Երևան 2001թ., էջ

1.1.Ներառական կրթության անհրաժեշտությունը Հայաստանում

Որքան ուրախալի է, որ վերջին տասնամյակում մեր պետական մարմիններն ու հասարակական կազմակերպություններն ակտիվորեն զբաղվում են ներառական կրթության շուրջ հասարակական կարծիքի ձևավորմամբ, խնդիրների վերլուծությամբ, լուծումների որոնումներով և համապատասխան օրենքների մշակմամբ: Հայաստանը՝ որպես նորանկախ երկիր, դեռևս ձևավորման փուլում է: Օրենքներ մշակելիս հաճախակի որդեգրվում են մոտեցումներ այլ երկրների անցած փորձի լույսի ներքո: Ուսումնական հաստատությունների ինստիտուտն արդիականացնելու նպատակով իրականացվող ներառական կրթությունը լուրջ մարտահրավերների առջև է կանգնեցնում մեր կրթական համակարգը, դասական մոտեցումները:

Հանրակրթական համակարգում հատուկ կրթության բարեփոխման ծրագիրը ևս հիմնված է երկու հիմնարար սկզբունքների վրա՝ կրթության մատչելիության և որակի ապահովման սկզբունքների վրա: Ներառական կրթությունը հանրակրթության զարգացման գործընթաց է, որը ենթադրում է կրթության մատչելիություն բոլորի համար:

Ներառական կրթության խնդիրն է հասնել ուսուցման նկատմամբ առավել ճկուն մոտեցման՝ բավարարելով մարդկանց զանազան կրթական պահանջները: Հետևաբար, եթե այն մատչելի է, հասանելի է և դինամիկ իր փոփոխություններով կրթությունը ավելի արդյունավետ կդառնա, կշահեն բոլոր երեխաները, այլ ոչ միայն կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցողները: Չի կարելի հասարակության մեջ ստեղծել համընդհանուր կրթական գաղափար՝ ուղղված ներառական գործընթացին, առանց որևէ փոփոխություններ ներմուծելով հասարակական կյանքում և փոխհարաբերություններում: Ամեն մի հանրություն ինքը պետք է մշակի և իրագործի գաղափարները, ելնելով տեղային, մշակութային, սոցիալ-տնտեսական և այլ առանձնահատկություններից:

Ներառական կրթությունը կարող է բարձրացնել կրթության որակը բոլորի համար: Ներառական կրթությունը կարող է կրթական պրակտիկայում փոփոխությունների կատարվածատոր հանդիսանալ, որը կհանգեցնի կրթության որակի բարձրացմանը: Հաշմանդամություն և կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող երեխաների

ներառումը հանրակրթական դպրոցներ կստիպի ուսուցիչներին մշակել նոր՝ դեպի երեխան կողմնորոշված ուսուցման և ուսումնառության մեթոդներ, ապահովել մեծ թվով մասնակիցների ընդգրկվածություն ուսումնական գործընթացում: Դրանից օգուտ կստանան բոլոր երեխաները: Բազմաթիվ ուսուցիչներ կարծում են, որ կրթական հատուկ պայմանների կարիքներով երեխաների ուսուցման համար իրենց անհրաժեշտ կլինեն «հատուկ հմտություններ»: Սակայն փորձը ցույց է տալիս, որ հատուկ կարիքներով երեխաներին հանրակրթական գործընթացի մեջ ներգրավելու համար ընդամենը անհրաժեշտ է որակյալ, հասկանալի և մատչելի դասավանդում, որը և նպաստում է աշակերտների ակտիվության բարձրացմանը:

Հասարակության մեջ հաշմանդամություն ունեցող երեխաների նկատմամբ կանխակալ վերաբերմունքը բավական ամուր է արմատավորված: Պատճառներն են՝ տեղեկատվության բացակայությունը նրանց մասին ունեցած գիտելիքների, նրանց հարևանությամբ ապրելու փորձի բացակայությունը կամ պակասը: Նման պատճառներով ստեղծված կարծրատիպերը կոտրելը բավական դժվար է: Սակայն փորձը ցույց է տալիս, որ բարենպաստ մթնոլորտում երեխաները ավելի հանգիստ են Երեխաները մեր ապագա ծնողներն են, ուսուցիչները, փաստաբանները և քաղաքական գործիչները: Բոլոր երեխաները անկախ որևէ խոցելի խմբին պատկանելուց ունեն որոշակի դերակատարումներ հասարակության մեջ:

Նաև ներառական կրթությունը նպաստում է հասարակության բոլոր անդամների հնարավորությունների հավասարեցմանը՝ հաստատելով նոր հարաբերություններ և ստեղծագործական հնարավորություններ, որոնք անցյալում անհնար էին: Դպրոցում երեխաներին միմյանցից առանձնացնելու օրինական հիմքեր չկան: Երեխաները պետք է սովորեն միասին, դրանում կշահեն նաև այն երեխաները, որոնք խնդիրներ չունեն և պետք է գործուն լինի այն սկզբունքը, որ նրանց միմյանցից պաշտպանելու անհրաժեշտություն չկա: Միայն ներառական մոտեցումն է կարող նվազեցնել վախը և նպաստել հարգանքի, փոխօգնության, փոխըմբռման հաստատմանը:¹³

---

¹³ *Բաց Ֆայլ Ներառական կրթության մասին. Օժանդակ նյութեր մենեջերների և աղմինիստրատորների համար, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-2004թ. էջ 82*

Հատուկ և ներառական կրթության տարբերությունները և առանձնահատկությունները՝

Հատուկ կրթություն – դա կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող երեխաների կրթության կազմակերպման գործընթաց է:

Այսպիսով, պետք է առանձնացնել.

- Երեխաների կրթությունը առանձնացված միջավայրում,
- Կրթությունը կառուցված է ուսուցչի անհատական աշխատանքի վրա,
- Առկա է ինտեգրացված ուսուցումը, երեխան հանրակրթական դպրոցում է,
- Դպրոցում իրականացված են փոփոխություններ՝ հարմարեցնելով առանձնահատուկ

կարիքներին:

Ներառական կրթությունը - դա առանձնահատուկ կրթության կարիք ունեցող երեխաների ներառումն է հանրակրթական դպրոցում, հավասար պայմաններ ստեղծելով իրեն հասակակիցների համահավասար դասարաններում:

Այս դեպքում.

• Երեխաների կրթությունը իր համայնքի սովորական դպրոցում է իրականացվում: Սա մի հնարավորություն է, որպեսզի երեխաները հաճախեն տեղական բնակավայրին մոտ մանկապարտեզ և դպրոց,

- Գործում է աշխատանքի թիմային սկզբունքը,

• Ներառական կրթության իրականացմանն ուղղված բոլոր ջանքերը հիմնվում են իրավահավասարության գաղափարի վրա, բացառվում է խղճահարությունը, բարեգործությունը,

• Բոլոր երեխաները կարող են սովորել և պետք է ապահովված լինեն դրա համար անհրաժեշտ պայմանները,

• Կա մշակված մեթոդաբանություն ամբողջ կրթական համակարգի համար և յուրաքանչյուր երեխա պետք է գրավի իր տեղը այդ համակարգում և սա հնարավորություն կտա ընտանիքի գրկում լինելով հանդերձ իրականացնել նաև լիարժեք կրթության հնարավորությունը:

• Գործընթացում ընդգրկված են խնդրին առնչվող բոլոր մասնագիտական խմբերը, այսինքն ում միջամտությունը օգտակար կլինի գործընթացի արդյունավետության իրականացման համար:

ԳԼՈՒԽ 2.ՆԵՐԱՌԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ ԱՐԹԻԿԻ ԹԻՎ 8 ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

2000թ.-ից ի վեր ներառական կրթությունը, որպես կրթական բարեփոխումների մի մաս, հանդիսանում է ՀՀ կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: ՀՀ կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող /ԿԱՊԿՈՒ/ անձանց կրթության մասին օրենքն ընդունվեց 2005թ.-ին, որից հետո ՆԿ-ը ընդգրկվեց կրթության զարգացման պետական ծրագրերի մեջ: ԿԱՊԿՈՒ անձանց կրթության մասին օրենքի ընդունումից 7 տարի անց ՀՀ Ազգային ժողովը հաստատեց հանրակրթության մասին օրենքում փոփոխություններ կատարելու օրենքի նախագիծը, որի համաձայն ՆԿ մասին օրենքը դառնալու է հանրակրթության օրենքի մի մասը՝ ըստ այդմ հանրակրթական համակարգը նախապատրաստելով համընդհանուր ներառականության, որը պլանավորված է կյանքի կոչել մինչև 2022թ.:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Հետազոտության նպատակն է գնահատել ՀՀ-ում ՆԿ իրականացման առկա վիճակը՝ վերհանելով ձեռքբերումները և խնդիրները, որոնք հիմք կհանդիսանան համակարգի հետագա բարեփոխումների ընթացքում որոշումների կայացման համար: Հետազոտությունը իրականացվել է Շիրակի մարզի Արթիկ քաղաքի մի քանի դպրոցներում: Սակայն ավելի մանրմասն իրականացվել է **Արթիկի թիվ 8 հիմնական դպրոցում:** Սույն հետազոտությունն իրականացվել է որակական մեթոդով: Իբրև որակական հետազոտության մեթոդ ընտրվել են հարցազրույցը: Ընդհանուր առմամբ, հետազոտությանը մասնակցել են 10 ներկայացուցիչ (տնօրեն և աշակցող թիմի անդամներ) և 2 ԿԱՊԿՈՒ երեխաների ծնողներ: Բացի այդ ուսումնասիրվել են նաև ոչ ԿԱՊԿՈՒ երեխաների ծնողների, ինչպես նաև 5 առարկայական ուսուցիչների և 15 աշակերտների դիրքորոշումները: Հետազոտությունն անդրադարձել է այնպիսի հարցադրումների քննարկմանը, ինչպիսիք են՝ ՀՀ-ում ՆԿ համակարգի ձևավորման և զարգացման հեռանկարները, դպրոցի գործառնության առանձնահատկությունները (ֆիզիկական, նյութատեխնիկական հագեցվածությունը, մարդկային ռեսուրսները), մասնագետների վերապատրաստումների համակարգի նկարագիրը, ներառական երեխաների գնահատման և անհատական ուսումնական պլանների

կազմման առանձնահատկությունները, ինչպես նաև համակարգի ձեռքբերումները և կենսունակության հնարավորությունները և համընդհանուր ներառականությանը պատրաստվածության աստիճանը: Տվյալ հետազոտության շրջանակներում դպրոցի ֆիզիկական հարմարեցվածությունը գնահատվել է բավարար՝

1. թեքահարթակների առկայություն՝ շենքից դուրս և շենքի ներսում:
Այս դպրոցը ունի շենքի ներքին հարմարեցվածություն:

2. Դպրոցում առկա է տիպային դպրոցական սանհանգույցներ, որը առկա են նաև մյուս դպրոցներում:

3. Ունի սննդի կազմակերպման վայր:

4. Դպրոցը չունի սպորտդահլիճ: Որևէ դպրոց չունի հարմարեցված սպորտային դահլիճ, առավել ևս մասնագետ-ուսուցիչ, ով կարող է պարապել ֆիզիկական խնդիրներ ունեցող երեխաների հետ:

5. Ունի առանձնահատուկ դասասենյակային հարմարեցվածություն:

Սա բավականին ծախսատար խնդիր է, որը այսօր որևէ դպրոց սեփական միջոցներով չի կարող ապահովել: Դասընթացները կազմակերպվում են բոլորի համար նախատեսված դասասենյակներում: Դպրոցը ապահովված չէ նյութատեխնիկական ռեսուրսներով: Դպրոցում կա 2 ԿԱՊԿՈՒ երեխաներ: Ունի 1 ուսուցչի օգնական և համապատասխան մասնագետները հրավիրվում են Արթիկ քաղաքի ՏՄԱԿ-ից (Տարածքային Մանկավարժահոգեբանական Աջակցության Կենտրոն): Դպրոցում ուսուցչի օգնականը, տնօրինությունը, մանկավարժները լիարժեք ներգրավված են աշխատանքներին: Յուրաքանչյուրի մոտ առկա են աշխատանքային թղթապանակներ, որտեղ առկա են տարատեսակ տեղեկատվություն ԿԱՊԿՈՒ սովորողների առողջական վիճակի և ուսումնական գործընթացի վերաբերյալ: Առկա են նաև ուսումնական նյութեր, դիտակտիկ պարագաներ և այլն: Ուսուցչի օգնականի թղթապանակները խմբավորված են՝ ուսումնական տարվա թեմատիկ կատարվելիք աշխատանքների թղթապանակներ, ընթացիք աշխատանքների և արդեն իսկ կատարված աշխատանքների թղթապանակներ: Դպրոցում ամիսը մեկ անգամ հրավիրվում է մանկավարժահոգեբանական աջակցության թիմի ժողովներ, որին մասնակցել են ՏՄԱԿ-ի մասնագետները, ուսուցչի օգնականը, տնօրինությունը և ծնողներ

ԿԱՊԿՈՒ երեխաների ծնողները գոհ են, որ իրենց երեխաների հետ անհատական աշխատանք բավարար ժամաքանակով է տարվում: Աջակցող թիմի և ԿԱՊԿՈՒ երեխաների ծնողների միջև կա ջերմ համագործակցային հարաբերություններ: Առարկայական ուսուցիչների որոշ մասի մոտ ԿԱՊԿՈՒ երեխաների նկատմամբ կանխակալ և կարծրատիպային վերաբերմունքի առկայությունն է: Հարկ ենք համարում նշել, որ խնդիրը երկու կողմ ունի: Աշակերտների 80%-ի պնդմամբ ուսուցչները ԿԱՊԿՈՒ աշակերտներին վերաբերում են այնպես, ինչպես մյուսներին: Մակայն, աջակցող թիմի անդամների հետ անհատական հարցազրույցներում պարբերաբար քննարկվում էր այն խնդիրը, որ որոշ դեպքերում առարկայական ուսուցիչները ԿԱՊԿՈՒ երեխաներին ընկալում են որպես անընդունակ, հիվանդ երեխաների, որոնց հետ անիմաստ է ժամանակ ծախսել, քանի որ ոչ մի լուրջ գիտելիք չեն կարող ընկալել: Արդյունքում ամբողջ ծանրաբեռնվածությունն ընկնում է աջակցող թիմի վրա: ԱՌԻՊ-երի կազմման գործընթացում առկա է մի շարք առանցքային խնդիրներ: Ծնողների ճնշող մեծամասնությունը գաղափար անգամ չունի, թե ինչ է իրենից ներկայացնում ԱՌԻՊ-ը և որն է դրա նպատակը: Ծնողների մեծ մասը մասնակցում է ԱՌԻՊ-երի մշակմանը: Այս դպրոցի ծնողների մի զգալի մաս, ովքեր ԿԱՊԿՈՒ երեխաներին նույնացնում են «հիվանդ» և «հասարակության համար վտանգավոր» անձանց հետ և կոչ են անում կամ այդ երեխաներին մեկուսացնել առանձին դասարաններում, կամ նրանց ուսուցումը կազմակերպել միայն հատուկ դպրոցներում: ԿԱՊԿՈՒ երեխաների ծնողների մի մասը ևս սխալ պատկերացում ունի ՆԿ նպատակների մասին: Ծնողները մի մասը հակված են ՆԿ նույնացնել երեխաների համար շփման, «տնից դուրս գալու» հնարավորությունների հետ: ԿԱՊԿՈՒ երեխաների ծնողները տիրապետում են իրենց երեխաների իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմներին: Եվ այսպիսով, եկանք այն եզրակացության, որ համընդհանուր ներառման ամենամեծ արգելքները ստեղծում է հասարակությունը: Եվ քանի, որ դպրոցներն ու քաղաքն էլ այդքան էլ հարմարեցված չեն նրանց կարիքներին, բայց երեխաները պատրաստ են հանդուրժել ու սպասել, միայն թե իրենք էլ բոլորի նման հավասար պայմաններում սովորեն առանց որևէ խտրականությունների:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Ներառական կրթությունը կրթական այնպիսի ծրագիր է, որը բացառում է ամեն տեսակ խտրականություն երեխաների նկատմամբ, ապահովում է հավասար վերաբերմունք բոլոր մարդկանց հանդեպ, կրթական համակարգում ստեղծում է ուրույն պայմաններ կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող /ԿԱՊԿՈՒ/ անձանց համար, ստեղծում պայմաններ կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված անձին հասարակության մեջ ներառվելու համար: Այս բոլոր բարեսիրական և հասարակական կազմակերպությունների առաքելությունն է բարելավել հաշմանդամություն ունեցող մարդկանց կյանքն ու ստեղծել հնարավորություններ նրանց համար Հայաստանում: Այստեղից ենթադրում ենք, որ ցանկացած երկրում բարենպաստ սոցիալական մակարդակ ապահովելու լավագույն տարբերակը համապատասխան պետական քաղաքականության իրականացումն է: Ամփոփելով՝ «Ներառական կրթության մարտահրավերները ՀՀ-ում» թեման և կատարված դիտարկումների ու հետազոտության արդյունքները կարող ենք ասել, որ ներառական կրթությունը Հայաստանում՝ մասնավորապես Արթիկում դեռևս կայացման փուլում է: Շատ դպրոցներ ունեն առաջատար մասնագետների կարիք, իսկ դպրոցների մասնագետներն ունեն վերապատրաստման կարիք: Այնուամենայնիվ, ներկա փուլում մի շարք հիմնախնդիրներ գտել են և գտնում են լուծումներ ներառական համակարգի գործունեության շնորհիվ:

Առաջարկություն. Դպրոցները պետք է կարողանան և պատրաստված լինեն ՆԿ իրականացնելու համար՝ ապահովելով պատշաճ պայմաններ, անձնակազմի կարողություններ և վերաբերմունք: Որքան էլ մենք փորձենք քայլեր ձեռնարկել, դասեր ու դասընթացներ կազմակերպել, միևնույնն է դպրոցն այն վայրն է, որտեղ պետք է ներառականության նոր մշակույթ ձևավորվի: Այստեղ ամենակարևորը մթնոլորտի ապահովումն է: Դպրոցում բոլոր երեխաները պետք է հավասար լինեն, հավասար պայմաններ պետք է ապահովվի բոլոր երեխաների համար, ոչ արտոնյալներ պետք է լինեն, ոչ անտեսվածներ: Ամեն մի հանրություն ինքը պիտի մշակի և իրագործի սեփական գաղափարները: Հայաստանը՝ որպես նորանկախ երկիր, դեռևս ձևավորման փուլում է: Օրենքներ մշակելիս հաճախակի որդեգրվում են մոտեցումներ այլ երկրների անցած փորձի լույսի ներքո:

Կրթությունը, լինելով պետության կառուցման հիմնական կոմպոնենտներից մեկը, անմասն չի մնում այս գործընթացներից:

Ուսումնական հաստատությունների ինստիտուտն արդիականացնելու նպատակով իրականացվող ներառական կրթությունը լուրջ մարտահրավերների առջև է կանգնեցնում մեր կրթական համակարգը, դասական մոտեցումները:

Ես մի բան կուզենամ ասել: Չի կարող կրթությունը համարվել որակյալ և չի կարելի ասել՝ մեր երկրում կրթությունը բոլորի համար է, եթե այդ կրթության մեխանիզմները, կազմակերպման գործիքները դեռևս ունեն բացառումներ երեխաների համար: Այսինքն՝ ներառական կրթությունը իսկապես հնարավորություն է ոչ միայն բարելավելու մեր կրթության որակը, այլև, ընդհանրապես, մեր հասարակությունը: Ներառական կրթությունը շատ ավելին է, քան միայն դպրոցական կրթություն: Դա մտածելակերպ է, դա վերաբերմունքն է վաղվա հասարակության: Ամեն դեպքում, հուսով ենք ու համոզված լինենք, որ եթե ոչ շատ մոտ, ապա գոնե ապագայում մեր երկրի բոլոր դպրոցները կլինեն ներառական, և այդ տերմինը՝ «ներառական», իսպառ կվերանա, և չենք ասի՝ այս աշակերտը ներառականից է, այն մեկը՝ ոչ... Հաստատ կարող ենք ասել, որ նրանք ևս ուզում են մատչելի միջավայր, որպեսզի աշխարհը լինի պատնեշներից և խտրականություններից զերծ բոլորի համար:

Այսպիսով՝ սա մի գործընթաց է, որի շնորհիվ տարեցտարի պակասում են հասարակությունից օտարված երեխաները:

Սա գործընթաց է, որը պիտի հասարակության վերաբերմունքի փոփոխության պրիզմայով անցնի: Եվ կանցնի, քանի որ բխում է հենց հասարակության շահերից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ալեքսանյան Լ. «Ներառական կրթություն», Հավասարը հավասարին ուսուցում, վերապատրաստման դասընթացի նյութերի փաթեթ. Երևան 2001թ., էջ 22
2. Բաց Ֆայլ Ներառական կրթության մասին. Օժանդակ նյութեր մենեջերների և ադմինիստրատորների համար, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-2004թ. էջ 82
3. ՀՀ օրենքը «Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին», 2005թ
4. «Մարդ և հասարակություն» գիտամեթոդական վերլուծական ամսագիր № 5(6 7) Հր.2005 թ., էջ15
5. Ներառական դասարաններում սովորող երեխաների հիմնախնդրի ըմբռնումը և լուծումը: Ուղեցույց ուսուցիչների համար, “Պոլիգրաֆբիզնես”, Երևան 2009, 87 էջ
6. Ներառական կրթություն իրականացնելու կարգ, հավելված ՀՀ կրթության և գիտության նախարարի «06» 08. 2010թ. հրաման
7. Ներառական կրթության իրականացման ուղեցույց /Հանրակրթական հաստատությունների մանկավարժական աշխատողների համար/, Երևան, 2008թ, էջ154

Ինտերնետային պաշարներ

1. http://www.ncpcr.gov.in/Reports/UNESCO_World_Declaration_on_Education_for_All%201990.pdf
2. http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF, էջ8
3. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001402/140224e.pdf>, էջ 13
4. krtutyun.wordpress.com/, 18.12.2018; 22:34